

ZULQUMAR QALBAEVA

*O'zR FA Qoraqalpog'iston bo'limi qoraqalpoq gumanitar
fanlar ilmiy tadqiqot instituti tayanch doktoranti*

TERMINLAR TIZIMINI O'RGANISHNING NAZARIY ASOSLARI

Annotatsiya: *Xalqning og'zaki so'zlash uslubi bilan ilmiy uslubning farqi bo'lgani kabi, so'zlar va terminlar orasida ham o'ziga xos farqlarni ko'rish mumkin. Ilm va texnika jadal rivojlangan davrda yangi tushunchalarning va yangi so'zlarning paydo bo'lishi tabiiy. Ayniqsa, o'z nazariyasiga ega bir ma'noli terminlarning yuzaga kelishi va terminologiyaning rivojlanishi har bir milliy til uchun katta ahamiyatga ega. Maqolamizda aynan shu terminlar va ularni o'rganuvchi soha terminologiya haqida so'z etamiz. Terminlarni tizimlashtirish esa har bir tilning rivojlanishiga hissa qo'shadi. Terminlari tizimlashtirilgan tillar esa, rivojlangan va o'z o'rniga ega tillar hisoblanadi. Termin va terminologiya, ularning tizimlashtirilishi va rivojlanishida ko'plab tilshunoslarning xizmati bor. Bir necha ilmiy ishlar terminologiya sohasida olib borildi. Maqolada terminologik tilshunoslarning fikri va terminlarning o'ziga xos xususiyatlari haqida bayon qilingan.*

Kalit so'zlar: *termin, terminlar tizimi, ilmiy uslub, aniqlik, adabiy til, terminologiya, lingvistik fan, terminologik soha, leksikologiya.*

Annotation: *Just as there is a difference between the oral style of speech of the people and the scientific style, one can also see specific differences between words and terms. In an era of rapid development of science and technology, the emergence of new concepts and new words is natural. In particular, the emergence of unambiguous terms with their own theory and the development of terminology are of great importance for each national language. In our article, we will talk about these terms and the field of terminology that studies them. Systematization of terms contributes to the development of each language. Languages whose terms are systematized are considered developed and have their own place. Many linguists have contributed to the systematization and development of terms and terminology. Several scientific works have been conducted in the field of terminology. The article describes the views of terminological linguists and the specific characteristics of terms.*

Keywords: *term, term system, scientific method, precision, literary language, terminology, linguistic science, terminological field, lexicology.*

Kirish. Til – kundalik hayotning aksi, jamiyat hodisalarining ko'zgusidir. Jamiyatda sodir bo'layotgan o'zgarishlar, yangiliklarning nomlari, eng avvalo, tildan boshlanadi. Tilni o'rganish orqali, uning tub ma'nosini analiz qilish orqali bir xalqning tarixiy davrlarini o'rganish mumkin. Shu bilan birga, jamiyat hayotining rivojlanish davrlarini o'rganish orqali biz tilning evolyutsion rivojlanishini kuzatishimiz mumkin.

Jamiyat har doim o'zgarishlarga uchrab turadi. Shunga ko'ra, til ham tenglashtiriladi. Rivojlangan tilning eng muhim xususiyatlaridan biri shundaki, uning atamalari bir tizimga to'g'ri keladi.

Ko'p yillar davomida termin so'zlarni lingvistik usullarda o'rganish leksikologiya bo'limida amalga oshirildi. Biroq, terminologik leksika o'ziga xos shakllanish yo'llari va o'zgarish tarixiga

ega. Bu, asosan, ilmiy fikrlar, texnika va madaniyat rivojlanishi bilan bog'liq bo'lgan so'zlarga bag'ishlangan.

Ilmiy-texnikaviy taraqqiyot atamalarini keng tarqalishiga olib keladi. Tilda ko'plab atamalarining paydo bo'lishi, asosan, ilm-fan va texnikaning kundalik ishiga kiritilishi bilan bevosita bog'liqdir. Shuningdek, ilm-fan, san'at, ma'rifat va matbuot sohalari rivojlanishi terminologik leksika rivojlanishiga olib keladi.

So'zlarni nomlash kundalik hayotda ishlatiladi. Terminologik jihatdan tiklanmagan, terminlarning ma'nosi aniqlanmagan til – adabiy til darajasiga ko'tarilmagan til. Terminologiya masalasi bilan shug'ullanuvchi olimlar shuni ko'rsatadiki, agar biror mamlakatning milliy tilida terminologiya mavjud bo'lmasa va u ishlatilmasa, u holda ilmiy terminologiya ishlatiladigan boshqa tilga e'tibor qaratish kerak [9; 4].

So'zlarni tushuncha sifatida ishlatadiganlar ham bor, tushuncha sifatida ishlatmaydiganlar ham bor. Terminsiz muloqot qilish, ilmiy fikrlarni terminsiz ifodalash mumkin emas. Ammo, bu so'zlarni maxsus leksika sifatida tanlab, ularga ilmiy ta'rif berish juda qiyin masala.

Tushunchalar va ularning o'zaro bog'liqligi va o'ziga xos xususiyatlarini atamalarsiz nomlab bo'lmaydi. Terminologiya bo'limlar va ularga mos nomlar bo'lgan boblardan biri. Ayni paytda terminologiyani fan sifatida o'qitish, terminologiyani nazariy, amaliy va ilmiy masalalarni to'liq bilishga tayyorgarlik ko'rish zarurligi seziladi. Bundan tashqari, siz ushbu sohada atamalarni to'plab, ularni tizimlashtirish, ularning ma'nosini tushunish muhimroq bo'ldi.

Terminologiya til bilimining yangi bosqichi sifatida, lingvistikada qo'llanilayotgan amaliy nuqtayi nazardan, ilmiy fikrlarning muhimligi bilan belgilanadi. Odatda, tilshunolar bu atamaga leksikologik nuqtayi nazardan qaraydilar, uning ilmiy to'g'riligiga e'tibor bermaydilar. A.Superanskayaning terminologiyani nazariy masalalariga bag'ishlangan ma'ruzasida "F.Riggsning fikricha, terminologiya konseptologiya va leksikologiya o'rtasida bo'lishi kerak", deb ta'kidlagan fikrini bayon qiladi.

N.Marchuk esa terminologiyani ilm deb ataydi: "termin va nomlarni aniqlashni ilmiy deb ta'riflashga ko'proq "terminologiya" nomi kiradi, "terminografiya" esa terminologiya bilan to'g'ridan-to'g'ri bog'liq bo'lganda, terminologik lug'atlar to'g'ri bilim ekanligiga ishora qiladi" [6; 317].

Hozirgi kunda fanlar tizimida terminologiya haqidagi ilmiy fikrlar bir yo'nalishda emas. Ular quyidagilarga bo'linadi:

1. Terminologiya – leksikologiyani bir tarmog'i
2. Terminologiya – lingvistik fan
3. Terminologiya – bu o'zaro bog'liq bo'lgan alohida ilm-fan bo'limi.

Bugungi kungacha, terminlar – leksikologiyamizning bir qismi bo'lgan. Terminologiya masalalari bo'yicha izlanishlar olib boruvchi olimlar terminologiyani alohida ilmiy fan deb tan olishadi. Akademik V.V. Vinogradovning so'zlariga ko'ra, termin va terminologiya masalasi til bilimlari masalasiga kiradi: "termining ma'nosini aniqlash bilan bog'liq barcha masalalar til bilimini turli ilmiy sohalar bilan yaqinlashtirish bilan bir qatorda, uni turli hunarmandchilik va sanoat sohalari bilan birlashtiradi. Oldinga qo'yilgan maqsad – belgilangan maqsadga muvofiq bo'lgan atamalarining ko'paytirilishini belgilab qo'yishdir".

Terminologik leksikani o'rganish, shuningdek, jamiyatdagi mazmun-mohiyatni aniqlashda A.A. Reformatскийning, V.V. Vinogradovning, A.N. Baskakovning, G.V. Stepanov, S.G. Barxudarov, O.S. Axmanova, I.F. Protchenkoning, V.I. Siforovning, Y.A. Desheriyevning, K.M. Musayev, R.A. Budagov, L.I. Skovorsov, V.P. Daniylenko, T.S. Qog'otkova, T.S. Kandelaki, A.V. B.Z. Bukchina, V.F. Juravlev, I.N. Volkov, B.O. Oruzbayeva, M.Sh. Gasimov, T. Bertagayev va boshqa olimlarning o'rni o'zgacha edi.

Ilm tili aniqlikni talab qiladi. Sinonimlar, ko'p ma'noli va metaforalarga yo'l qo'ymaslik uchun atamalar tizimlashtiriladi. Lekin bu tizimli bo'lishni anglatmaydi. Buni tilshunoslar turlicha tushuntirishga harakat qiladi. Masalan, belgiyalik terminolog – tilshunos V.A.Daniylenko terminlarni tasniflash nuqtasiga e'tibor qaratadi va tushuntirishga harakat qiladi. Uning so'zlariga ko'ra, u terminologiyani alohida o'rganish va ajratish kerak.

Olim V.P.Danilenko terminologiya turlarini ajratishda quyidagicha aytadi: “Terminologiya mahalliy, tabiiy, ilmiy, shuningdek, sintezlash turlariga bo'linadi. Ko'pincha, hozirgi holatga ko'ra, bu atama faqat tabiiy o'zgarish davridan o'tganidan so'ng ishlab chiqilgan va tizimlashtirilgan bo'ladi” [5; 77]. Ko'pgina olimlar terminologiyani o'ziga xos ilmiy fan sifatida qabul qilish va tizimlashtirish kerakligini tan olishadi.

Tarixiy terminologiyani tizimlashtirishda uning adabiy tilga kirishini aniqlash zarur. Adabiy tilga terminologik leksika qo'shilib ketgani uchun tilshunoslarning nuqtayi nafari bir xil bo'lmagan. A.Superanskaya va boshqalar bu fikrlarni quyidagicha ajratib ko'rsatdi:

1. Terminologiya – adabiy tillar leksikasining bir qismi;
2. Terminologiya – adabiy til, milliy tilning ma'naviy qismi bo'lib, unda inson markazi mavjud;
3. Terminologiya – bu til emas, balki soxta belgilarning aniq bir tizimi.

Ilm-fan terminologiyasi yaxshi o'zgargan va terminologik leksikasi tizimlashtirilgan tillarda ilm-fan va texnikaning har bir bo'limining o'zgarishini ko'rsatishi mumkin bo'lgan elementlar. Ilm-fan va texnikaning har bir bo'limida aks etgan so'zlarni tushunishda terminologiyaning asosiy elementi – bu atama.

Termin – terminologik tizimning asosiy elementi. Termin – ilmiy-texnologik tushunchaning ilmiy nomlanishi bo'lib, maxsus ilmiy ta'rifga ega bo'lgan so'zlar va so'zlar birikmasi. Birlamchi leksik birlik, ya'ni inson bilimi bo'yicha bo'limlar aniq va abstrakt tushunchalarni belgilaydi. O.S.Axmanova quyidagicha ta'rif beradi: “Termin (inglizcha) – tildagi maxsus ilmiy-texnik so'zlar va so'z birikmalari, ular maxsus belgilar va maxsus ob'ektlarni aniq ko'rsatishga mo'ljallangan” [1; 18].

V.N.Shevchuk termin haqida quyidagicha izoh beradi: “termin – bu so'z bo'lib, o'rta asrlarda “aniqlash”, “tushuntirish” ma'nolarini bildirgan, fransuz tilida mavjud bo'lgan “terme” leksemasi “so'z” ma'nosini bildirgan [10; 6].

Termini (lotincha terminus – chegara, chegarasi) – so'z yoki so'z birikmasi bo'lib, bu so'z yoki so'z birikmasi ilm yoki texnikaning muayyan bo'limiga xos bo'lgan ma'noni anglatadi.

Terminning ta'rifi haqida gap ketganda, ma'no va tuzilishining ta'rifi, shuningdek, yaratilish printsiplari bo'yicha juda ko'p tafsilotlar mavjud. 20-30-yillarda tilshunoslar bu terminlar haqida o'ylashardi, ularning mazmun-mohiyati, ilm-fandagi o'rni haqida o'ylashardi. Bu so'zning nomi fonetik tizimga mos kelishi kerak. 20-30-yillarda bosma nashrlardan chiqqan alohida ilmiy nashrlarda “termin” deb qabul qilingan. O'sha yillarda chop etilgan alohida gazeta maqolalarida “termin” varianti qo'llanilgan. Bu so'zlar tilimizda quyidagi sabablarga ko'ra saqlanadi:

Birinchidan, “termin” so'zi bizning tilimizda ko'p yillar davomida ishlatilgan, ko'pchilikning ongiga singib ketgan, ko'z o'ngida ulg'aygan so'z. Bu psixolingvistik omil.

Ikkinchidan esa “termin” nomini xalq qo'llanib keldi. Oxirgi uch avlodni o'rganish tizimiga asoslangan lug'atning til normasi deb qabul qilinadi.

Uchinchidan, bu nom terminologiya bo'limining asosiy atamasidir. O'nlab va yuzlab atamalar ilm-fan nomidan terminologiyani o'rganishni boshladi. Masalan: terminlar, terminologiya, terminografiya, terminlar tizimi, terminlar leksikasi, terminologik leksika.

Tushunchaning nomi – bu ma'lum bir ilmiy yoki kasbiy sohada predmetga oid tushunchani ifodalovchi termin bo'lib, odatda o'sha sohaning leksik tizimida boshqa tushunchalarni ham bel-

gilashda ishlatiladi. Termin o'z ta'rifiga to'liq muvofiq bo'lib, ta'rif esa tushunchaning ko'lamini aniqlaydi va uning mazmuniy mohiyatini aks ettiradi.

Terminlar bo'yicha olimlar orasida so'rovlar olib borildi. Terminlarning tuzilishi va semantikasi bo'yicha ma'lumotlar berdi. V.N.Proxorova o'z ma'ruzasida ushbu terminga quyidagicha ta'rif berdi: "Termin – bu alohida leksika to'plamidagi so'zlar bo'lib, bu so'zlar ma'noli (ya'ni so'zning ta'rif) mavjud bo'lgan so'zlar to'plamidir. Taqdim etilgan ma'lumotlarning hammasi ham bir xil emas. Har qanday so'z prinsiplar uchun termin bo'lishi mumkin, biroq uning o'ziga xos xizmati (funktsiyasi) bilan bog'liq. Sanoatda qo'llaniladigan terminlar muayyan kasbkorlar guruhining o'zaro munosabatlari uchun ishlatiladi. Shuningdek, bu terminlar tushunchani nomlashda ham qo'llaniladi.

Reformatskiyning fikriga ko'ra: "terminlar – bu maqsadga muvofiq, xizmat jihatidan cheklangan, shunga ko'ra aniq tushuntirish, nomlarni bir ma'noga tenglashtiruvchi so'zlar deb biladi, ularning ilm-fan va texnika, siyosat va diplomatiyada muhimligini ta'kidlaydi" [8; 85].

Kundalik ishlatiladigan so'zlar yoki so'zlardan o'z belgilari bilan ajralib turadi. A.Reformatskiyning ta'kidlashicha, bu so'zlar o'zaro bog'liqdir. U bu fikrlarni ikki yo'nalishga bo'lib tashlaydi, ya'ni birinchi yo'nalishda bu so'z ma'noga bog'liq, ikkinchi yo'nalishda esa bu so'z obyektga bog'liq. U, shuningdek, bu usulda alohida terminlarning terminlik ma'nosiga emas, balki leksik ma'nosiga e'tibor qaratilayotganini ta'kidlaydi. Uning so'zlariga ko'ra, so'zlarning ma'nosi ko'pincha kontekstga bog'liq bo'ladi, ammo terminlar kontekstga bog'liq emas.

Shuningdek, A.Reformatskiy bu terminlarni quyidagicha tushunadi: "To'g'ridan-to'g'ri narsa yoki predmet bilan bog'liq. Chunki ilm-fan va texnologiyada yangiliklar paydo bo'ladi, yangi terminlar paydo bo'ladi. Bu to'g'ri termin hosil bo'lganidan darak beradi. Uni so'z bilan ham taqqoslab bo'lmaydi. Gap shundaki, so'zlarga ko'p ma'nolik xos, lekin terminlar bunday xususiyatlarga ega emas".

Tilshunos-terminologlar orasida terminga ham ekspressiv ta'sirni qo'shib qo'yishadi. Ulardan biri V.N.Proxorova "Terminning emocionalligi haqida" nomli maqolasida shunday deydi: "Agar termin faol ishlatilishi hissiy so'zlardan tashkil topgan bo'lsa, unda u xuddi shu hissiy rangni saqlab qoladi" [7;40]. Bu esa o'ziga xos bo'lmagan xususiyatlarni o'z ichiga oladi, ya'ni ko'proq ifodalovchi so'zlar.

Terminlarning o'ziga xos belgilari va ma'nolari to'g'risida M.Sh.Gasimov o'z ma'ruzasida: "Ma'nolarni ajratib olishda belgilarning bir xilligiga e'tibor qaratish bilan birga, shuni ta'kidlash kerakki, terminlar ma'nosining to'g'riligi nafaqat ma'nolar bo'yicha belgilarni ajratib olish bilan bog'liq, balki bu belgilar qanday turda bo'lishi bilan ham bog'liq" [4; 19].

Shuningdek, terminlarning boshqa leksik birliklardan farqli o'laroq, kamroq farqlarga ega bo'lishi mumkin: termin odatda xarakterga bog'liq bo'lib, so'zlovchining fikriga qo'shimcha ma'no bermaydi yoki qo'shimcha ranglar bilan bo'yashmaydi. Ya'ni aniq tushunchani berish xususiyatiga ega. Termin so'zlar ijodiy so'zlarni ifodalay olmaydi.

Shunday qilib, so'zlar aniq bir dalil, dalil yoki ta'rifni anglatishi mumkin.

Ularning asosiy xususiyatlaridan biri aniqlikdir. Qozog'istonlik olim U.Aytbayuli o'z fikrida atamalarning o'ziga xos bo'lgan belgilarini quyidagicha ifodalaydi: "terminlarga xos aniqlik, ilmiylik va qisqalik bo'lishi kerak, bu belgilar terminlarga xos bo'lishi va saqlanishi kerak" [2; 18]. Bizning fikrimizcha esa, bu belgilar bu terminning asl ma'nosini saqlab qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. М., 1966.
2. Айтбайұлы Ө. Қазақ тил билиминиң терминологиясы мәселелери – Алматы: «Абзал-Ай» баспасы, 2013. 18-б.
3. Винокур Г.О. О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии // Труды Московского института истории, философии и литературы. М., 1939. Т. 5.12.
4. Гасымов М.Ш. Основы терминологии азербайджанского языка: Автореф. дисс. д-ра филол. наук. Баку, 1972. С.19.
5. Даниленко В.П. О терминологическом словообразовании // Вопросы языкознания. – 1973. – №4. – С. 77.
6. Марчук Ю.Н. Компьютерная лингвистика. - М.: Восток-Запад, 2007. - С.317.
7. Прохорова В.Н. Актуальные проблемы современной русской лексикологии. - М.:Изд-во МГУ, 1973. С. 40.
8. Реформатский.А.А. Введение в языкознание М., 1960, 85-б.
9. Суперанская А.В., Подольская Н.В., Васильева Н.В. Общая терминология: вопросы теории. – М., 1989. С.4.
10. Шевчук В.Н. Производные военные термины в английском языке. – М., 1983. – С. 6.
11. Чаплыгин С.А. Задачи и методы работы по упорядочению технической терминологии // Изв. АН СССР, ОТП, М., 1973.

